

ПРОБЛЕМА МОВИ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Антоніна Гривко,

науковий співробітник
відділу „Мова як українознавство”
НДІУ МОН України (м. Київ)

Анотація. У статті розглядаються основні напрями досліджень мови шкільних підручників, висвітлені у психолого-педагогічній літературі, аналізуються проблеми мовного оформлення змісту сучасних підручників.

Ключові слова: мовна особистість учня, загальномовні уміння, мова шкільних підручників, функції мовного матеріалу підручника, навчально-наукові тексти, складність мови підручників, розуміння тексту, рівні складності навчального тексту, літературність мови викладу навчального матеріалу, мовні штампи, калькування, лексичні неточності, науковоподібність.

Розвиток та становлення мовної особистості учня є одним із важливих завдань сучасної шкільної освіти. Випускник школи має володіти вміннями і навичками вільно, комунікативно користуватися як усними, так і письмовими мовними засобами в різних формах, сферах і жанрах мовлення. Формування мовленнєвих умінь через розвиток мислення, пізнавальних інтересів, оволодіння професійними вміннями триває протягом усієї діяльності людини. Становлення мовної особистості учня, формування інтересу до навчання, пізнавальної самостійності школярів значною мірою залежить від якості тексту підручника (основного, пояснювального та додаткового), його чіткості, виразності, лаконічності.

Роль шкільних підручників у навчально-виховному процесі є визначальною. Підручник має відповідати всім дидактичним, психолого-педагогічним вимогам, зокрема до мови викладу їх змісту, які, на жаль, насьогодні чітко та систематизовано не виокремлені. Педагогічна наука постійно звертається до питання мови шкільних підручників, що висвітлюється у дослідженнях, присвячених загальним проблемам навчальної книги, таких учених, як *Я.А. Коменський, Б.Д. Грінченко, І.І. Огієнко, Я.Ф. Чепіга, В.О. Сухомлинський, Д.Д. Зуєв, А.М. Сохор, Л.П. Добраєв, Я.А. Мікк, Я.П. Кодлюк, М.С. Вашуленко, Л.В. Скуратівський, І.П. Гудзик* та ін.

Я.А. Коменський сформував ряд важливих положень щодо створення підручника стосовно мови. На думку вченого, навчальна книга має бути написана зрозуміло і доступно, а це означає, що викладене в ній учні зможуть зрозуміти самостійно, без допомоги учителя. Виклад матеріалу має бути ґрунтовно продуманим, написаним математичним методом (тобто доказово), у формі діалогу [10, 14].

К.Д. Ушинський розглядав мову підручника у зв'язку із його змістом: вчений вважав, що підручник має бути написаний так, щоб після опрацювання його тексту в учня виникло бажання більше знати [10; 16].

Т.Г. Лубенець у поясненні для вчителів, написаному для його „Граматики”, стверджував: „Спостереження підтверджують, що розвиток у дітей інтересу, уваги і пам'яті – цих основних психічних функцій, без яких навчання неможливе, – перебуває у повній залежності від рідної мови дітей” [10, 17].

Погляди *Б.Д. Грінченка* на роль мови підручників у навчально-виховному процесі відображені в його „Українській граматиці до науки читання й писання”. Цей підручник був написаний „доступно, цікаво, містив тексти, що відповідали дитячому сприйманню” [10, 18].

Я.Ф. Ченіга наголошував: „Найліпші підручники не можуть задовольнити найелементарніших вимог психології дитини, коли вони складені для дітей іншої нації. У них дитина знайомиться з чужим, незрозумілим, невітленим і асимільованим життям іншого народу. Ніщо в ній не зворушує асоційованих уявлень, не зворушує образів рідного, батьківського, нема з'єднаних з згуками, з словами почуттів, нема відгуку в чуйній душі дитячій, – вона не розуміє всієї сили чужого слова, всіх фарб мови, бо вона їй не рідна” [1, 15]. На думку вченого, підручник має бути написаний рідною мовою і бути близьким до навколишнього світу дитини, змістовним і доступним, неперевантаженим зайвим матеріалом; у ньому має широко використовуватися краєзнавчий і народознавчий матеріал, запитання і завдання, які сприяють формуванню самостійної думки учня.

Видатний український лінгвіст, педагог *І.Огієнко* головною вимогою до підручника вважав написання його українською літературною мовою, інакше „це сильно пошкодить нашій культурі” [10, 22]. „Граматика малої Лесі”, автором якої є *І.Огієнко*, вирізняється чіткістю і доступністю формулювання правил та пояснень до них, значною кількістю використаних для тлумачення мовних явищ та художніх творів (казок, байок тощо).

Проблеми мови шкільних підручників торкався у своїх працях і *В.О.Сухомлинський*. Він вважав, що „одночасно з розвитком навички читання варто вчити учнів відчувати найтонші відтінки слова, щоб поступово пізнавати навколишній світ” [10, 28].

Д.Д. Зуєв розглядав мову і навчальні тексти підручника як фактор, що організовує засвоєння знань у процесі роботи з підручником. На думку дослідника, яскрава, образна, емоційно-виразна мова та доступні, переконливі і значимі тексти підручника сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів [9, 107].

А.Я. Мікк вважає, що знання засвоюються успішніше, коли автору підручника вдається вплинути на почуття учнів, тому мова підручника має бути емоційною і живою [12, 82].

А.М. Сохор пропонує свій підхід до організації текстового матеріалу у підручнику: навчальний текст, на думку вченого, має бути таким, щоб своїм змістом і побудовою забезпечити мотивацію читання як діяльності.

І.П. Гудзик вважає, що шкільний підручник має бути написаний такою мовою, „щоб „середній” школяр – доклавши певних зусиль – міг сам розібратись у тому, про що там говориться” [7, 123].

Дослідження мовного матеріалу шкільних підручників у психолого-педагогічній літературі різнобічні: 1) проблема добору навчально-наукових текстів підручників, їх тематичне та стилістичне розмаїття, розвивально-виховне спрямування, відповідність загальнодидактичним вимогам тощо; 2) ступінь складності мови підручників; 3) проблема літературності мови викладу навчального матеріалу.

Підручник має містити засоби для формування загальнонавчальних умінь і навичок, до яких відносять і загальномовні уміння, що передбачають формування в учнів культури усної і писемної мови, слухання. На думку *М.С. Вашуленка*, підручники нового покоління мають бути інтегрованими курсами, активізувати мислення не лише засобами свого предмету, а і через розвиток мовлення учнів [2, 8]. Через тексти підручника відбувається виклад навчального матеріалу, розкривається система знань. Дослідники визначають текст первинним компонентом підручника. Як зазначає *Д.Д. Зуєв*, текст є носієм основної інформації, що визначає сутність і обсяг змісту освіти, призначеного для засвоєння учнями [9, 99]. Основними функціями мовного матеріалу підручника є *когнітивна* або *пізнавальна* функція, що полягає в наданні певної інформації для формування в учнів орієнтації в навколишньому

середовищі і на основі якої розвиваються уявлення і поняття; *інструментальна* функція – забезпечує оволодіння учнями певними способами навчальної діяльності за допомогою текстів; *емоційно-ціннісна* функція, що передбачає виховання переконань, поглядів, формування оцінної діяльності. Вчені-педагоги вважають, що навчально-наукові тексти підручника мають бути сучасними, відповідати очікуванням та інтересам сучасних учнів, а не містити малоцікаву, малозрозумілу, застарілу інформацію, бути естетичними, виховного спрямування, розширювати історикознавчий, краєзнавчий, українознавчий кругозір учнів. Але у сучасних підручниках із різних предметів все частіше з'являються тексти, наприклад, про Гаррі Потера, Алі-Бабу, Рокфорда, Дуремара, Атоса тощо, тобто героїв *іноземних* мультфільмів і казок. Проілюструємо це текстом одного з підручників математики для 5-го класу: „Кащик, Баба-Яга, Лісовик, Соловей-розбійник збирали мухомори кожен у свій кошик. В одному кошику виявилось 134 гриби, у другому – 158, у третьому – 158, у четвертому – 182. Скільки мухоморів зібрав кожен із членів веселої компанії, якщо відомо, що Лісовик зібрав більше мухоморів, ніж Кащик, але менше, ніж Соловей-розбійник, а Баба-Яга менше, ніж Кащик?” [11, 47]. Крім недотримання вимог, що стосуються навчальної, виховної та розвивальної функції текстів підручника, формулювання умови задачі малозрозуміле, громіздке і багатослівне, що стомлює п'ятикласників, які ще не вміють осмислено читати. На жаль, деякі сучасні підручники містять тексти, що спотворюють дійсність. Наприклад, задача про те, як крихітна Дюймовочка ліпить вареники з Мальвіною, Попелюшкою, Червоною Шапочкою [11, 133]. Учень, безумовно, уявляє собі крихітні вареники Дюймовочки, які ніхто не помітить, коли їх кинуть варити. Учні важко збагнути, чому казкові герої займаються зовсім не казковими справами. Дивують учнів також задачі типу: „Аладін, Жасмин і Джин в саду Султана

збирали банани. Аладін і Жасмин зібрали разом 112 кг бананів, а Жасмин і Джин – 193 кг бананів. Скільки бананів зібрав кожен з них, якщо всього було зібрано 240 кг?” [11, 60]. Чи важливим є такий текст для пізнання учнем українського довкілля? Це зауваження стосується і задач, в яких за тістечка розраховуються *кронами*, або долають відстань у *льє* між *Сен-Жерменом і Сент-Антуаном* (щоправда, у цьому підручнику зустрічаються „українські” прізвища, як-от *Шибайголова, Гострошабленко*, але вони заскладні для учнівського читання і сприйняття). Чи виховують почуття гідності та любові до Батьківщини українських учнів такі тексти? Які виховні функції тут закладені авторами?

Відбір змісту текстового матеріалу підручника має спрямовуватись на загальний і різнобічний розвиток учнів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами навчальної діяльності, зокрема пізнавальної, розвивальної, навчально-пошукової, самонавчання. Тексти мають відповідати принципам дидактики, враховувати особливості психології дитини, бути образними і відповідати специфіці засвоєння знань. Корисними є тексти, що містять певні дози інформації, потрібної учням для розуміння проблеми, осмислення найважливіших понять, ідей [5, 17]. Форма викладу має забезпечувати опис, характеристику, міркування, пояснення, доведення, визначення понять, що допомагає активізувати мислительну діяльність учнів [14, 34].

Поряд із проблемою добору навчальних текстів існує проблема методу їх „оживлення”, тобто використання живої розмовної мови, що полегшило б розкриття сутності явищ та ознайомлення учнів зі способами дій. Яскравий, образний та емоційний виклад матеріалу викликає інтерес учнів. Але проблема полягає у тому, що такі навчальні тексти мають бути пізнавальними, природними і, водночас, не відволікати від змісту навчального матеріалу. Спроби введення таких „живих” текстів у

структуру підручника можна спостерігати у підручнику С.Я. Єрмоленко та В.Т. Сичової „Рідна мова” для 6-го класу [8]. Йдеться насамперед про рубрику „Із бабусиної скрині”, де у формі діалогу розкривається зміст одного з народних фразеологічних виразів, і поруч із цим до тексту подаються завдання за темою розділу.

Діалог (а саме так звана діалогічність монологічного мовлення, що виявляється у використанні особових займенників, особових форм дієслів, звертань тощо) у підручнику певним чином наближує текст до більш зрозумілого дітям розмовного мовлення, дещо зменшує труднощі сприймання тексту з явними ознаками наукового стилю [6, 291].

Сприймання та розуміння учнями тексту підручника пов’язане з його складністю. Проблема складності мовного матеріалу підручника включає такі характеристики навчального тексту, як його науковість, доступність, придатність для читання тій категорії читачів, для яких його призначено, чіткість формулювання завдань та запитань. За дослідженнями *Я.А. Мікка*, доступність текстового матеріалу є однією з передумов успішності учнів: складність мови підручників може бути однією з причин учнівської неуспішності у 80% випадків [3, 18].

При нерозумінні навчального тексту не засвоюється навчальна інформація, стає неможливим виділення в тексті головного і другорядного, неможливо навчитися порівнювати та систематизувати тощо. Нерозуміння учнями мови підручників породжує почуття безглуздості навчання. Незадовільне розуміння учнями мови підручника, а, отже, і навчального матеріалу, є причиною формалізму в знаннях, уповільнює розвиток інтелекту. Тому текст підручника має бути *оптимально складним*, тобто забезпечувати максимальну ефективність процесу навчання.

Розрізняють такі рівні складності навчального тексту: *предметний* (складність змісту, який відображає складність відповідного мовного

матеріалу), *логічний* (наявність у тексті всіх опорних знань, послідовність та спосіб побудови викладу матеріалу) та *мовний* (лексика, що використовується у тексті, його синтаксична складність, довжина речень). Для прикладу порівняймо уривки навчальних текстів із сучасних підручників української мови для 6-го класу: „Ситуація спілкування: - обставини спілкування, -адресат спілкування, -мета спілкування” [4], „Ситуація спілкування: -хто спілкується?, -де спілкується?, -яка мета спілкування?” [8].

Відповідно до типів складності текстів формулюють такі вимоги до мови навчальних текстів шкільних підручників:

- не переобтяжувати текстовий матеріал науковою термінологією, оскільки це може негативно відобразитися на реалізації у підручниках принципу доступності;

- новий матеріал має базуватися на раніше засвоєних знаннях (Ю.З. Гільбук, М.В. Ричик);

- виклад матеріалу має бути послідовним;

- навчальний текст має поділятися на логічно завершені частини, кожна з яких розкриває певну мікротему;

- варто використовувати слова, „які показують читачеві місце певного фрагменту в розповіді” [7, 124] (наприклад, перш за все, разом з тим, по-перше, по-друге, далі, з одного боку, з іншого боку тощо);

- уникати під час викладу нового матеріалу використання незнайомих учням слів;

- дбати про простоту синтаксичних конструкцій та короткість речень, що мають бути прозорими за будовою та порівняно нескладними за лексикою;

- викладати матеріал ясно і доступно, логічно струнко та обгрунтовано, доказово;

- використовувати діалогічні тексти, тобто домагатися розуміння учнів, спонукати їх до дій, виробити вміння, сформувані оцінки через використання особових займенників, особових форм дієслів („згадай”, „встанови”, „поміркуй”), риторичних запитань, звертань тощо;

- уникати неточностей у формулюванні правил та завдань, калькування, суржикової мови, стилістичних помилок;

- текстовий матеріал має бути пізнавально значущим, пов'язаним із сучасністю, оригінальним, емоційно насиченим.

Іншою проблемою, що утруднює учнівське сприйняття навчального матеріалу при вивченні всіх шкільних предметів та призупиняє розвиток мовної особистості учня, є сухість, абстрактність викладу матеріалу підручника, невиразна збіднена мова, плутанина в термінології, використання авторами мовних штампів, калькування з російської мови, суржик, громіздкі висловлювання, науковоподібність, малозрозумілі означення, стилістичні огріхи, величезна кількість лексичних неточностей, пов'язаних з неправильним використанням термінів, або неправильним перекладом понять тощо.

Для ілюстрації цієї проблеми наведемо приклади текстів (уривків текстів) із сучасних підручників.

„*Мова* (виділення наше – А.Г.) – це *засоби*, які використовуємо для спілкування”, „*Мовлення* – це *спілкування...*”, „Придумайте історію, до якої можна було б *застосувати прислів'я*”, „Речення в тексті розташовані в *потрібній* (кому? – А.Г.) для розкриття теми послідовності”, „Публіцистичний стиль використовуємо у *суспільному житті*”, „Прочитайте оголошення... Які з них *можна* (можна будь-які розмістити – А.Г.), на вашу думку, помістити на дошці інформації?”, „В українській мові є слова, запозичені з *старослов'янської мови...*”, „*За творення* іменників із суфіксом -ин(а) від прикметників звукосполука [с'к]

змінюється на [шч]”, „Слово *самий* з прикметниками ніколи не вживається. Його завжди *заступає префікс* най-” [4].

„Багато ліній, що вивчаються в математиці, мають ряд цікавих властивостей і настільки естетичні, що їм присвоєно *власні імена*: а) коло; б) еліпс; в) парабола; г) спіраль...” (*імена мають люди, предмети, об’єкти мають назви – А.Г.*), „Конструктор створює вимірювальні прилади, шкали яких скінченні, тобто серед позначених на шкалі чисел завжди є найбільше. А ось математик, озброївшись уявою, може *побудувати і нескінченну шкалу*” (*побудувати нескінченну шкалу неможливо, її можна лише уявити – А.Г.*) [11, 35, 37].

„Найвища гора України – Говерла має висоту 2061 м. Найвища вершина Криму – Роман-Кош на x метрів нижча. Сума висот цих гір *рівна* 3606 м” (*правильно - дорівнює – А.Г.*) [13, 78].

Яким цінним не був би зміст підручника, та якщо він написаний недосконалою мовою, він нівечить уявлення учнів про мову, гальмує мислення, сприяє формуванню неправильних мовних умінь, негативних мовних стереотипів та призводить до нерозуміння тексту, а як наслідок, і предмету, а, отже, і знижує пізнавальний інтерес учнів, викликає в них байдужість, нудьгу, втому та роздратування. Тому, забезпечуючи науковість змісту навчального матеріалу, точність, простоту і доступність викладу, чіткість у формулюванні правил, законів, ідей, підручник має бути написаний точною, доступною і досконалою літературною мовою.

Висновки: проблема мови шкільних підручників у психолого-педагогічних працях малодосліджена, залишається актуальною та потребує подальших ґрунтовних психолого-педагогічних досліджень, їх систематизації та впровадження результатів у педагогічну практику.

Література:

1. *Березовська Л.Д.* Внесок Я. Чепіги в розвиток українського підручникотворення // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип.2. – С. 13 – 16.
2. *Вашуленко М.С.* Розвиток мовлення і мислення молодших школярів // Розвиток мислення молодших школярів. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава: ПОПОПП, 1996. – 208 с. – С. 8 – 9.
3. *Гірняк А.Н.* Система традиційного підручникотворення та її психолого-дидактичний аналіз / За ред. А.В. Фурмана. – Тернопіль: Інститут ЕСО, 2004. – С. 7 – 36.
4. *Глазова О.П., Кузнєцов Ю.Б.* Рідна мова: Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 288 с.
5. *Гривко А.В., Салтановська Н.І.* Психолого-педагогічні особливості шкільного підручника // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2006. – Вип.6. – 328 с. – С. 15 – 18.
6. *Гудзик І.П.* Особливості компетентнісно орієнтованих підручників для початкового навчання російської мови // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2006. – Вип.6. – 328 с. – С. 283 – 293.
7. *Гудзик І.П.* Побудова тексту підручника як фактор його читабельності // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип.2. – С. 123 – 127.
8. *Єрмоленко С.Я., Сичова В.Т.* Рідна мова: Підручник для 6 класу. – К.: Грамота, 2006. – 296 с.
9. *Зуев Д.Д.* Школьный учебник. – М.: Педагогика, 1983. – 240 с.

10. *Кодлюк Я.П.* Підручник для початкової школи: теорія і практика. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 288 с.
11. *Мерзляк А.Г., Полонський В.Б., Якір М.С.* Математика: Підручник для 5 класу середн. загальноосвітн. шк. – Харків: Гімназія, 2005.
12. *Микк А.Я.* Оптимизация сложности ученого текста: В помощь авторам и редакторам. – М.: Просвещение, 1981. – 119 с.
13. *Місюра Т.В., Зарецька І.Т., Владимирова М.В.* Математика: Пробний підручник для 5 класу середн. загальноосвітн. шк. – К.: Форум, 2001. – 256 с.
14. *Осадчук Р.І.* Дидактичні вимоги до підручників // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип.2. – С. 33 – 35.

Антонина Гривко

Проблема языка школьных учебников в психолого-педагогических исследованиях

Аннотация. В статье рассматриваются основные направления исследований языка школьных учебников, освещенные в психолого-педагогической литературе, анализируются проблемы языкового оформления содержания современных учебников.

Ключевые слова: языковая личность ученика, язык школьных учебников, функции языкового материала учебника, учебно-научные тексты, сложность языка учебников, понимание текста, уровни сложности учебного текста, литературность языка изложения учебного материала, языковые штампы, лексические неточности.

Antonina Hryvko

The language of school textbooks and its problems in psychological and pedagogical researches

Annotation. Basic directions in researches of school textbooks language, lighted up in psychological and pedagogical literature, are examined in the article. The problems of linguistic registration of modern textbooks are analysed.

Key words: language personality of student, language of school textbooks, function of language material of a textbook, educational-scientific texts, complication of language of textbooks, understanding of a text, levels of complication of educational text, literary of the schoolbooks language, linguistic stamps, lexical inaccuracies.

Гривко, А. В. Проблеми мови шкільних підручників у психолого-педагогічних дослідженнях [Текст] / А. В. Гривко // Українознавство. – 2007. – № 1 – С. 186–189.